

Билимчи ле өй

Јебрен маньчжур тилдин јарлу көчүрөөчизи ле шинжүчизи

Билимнин телекейинде бойынын јаан изин артыргыскан улустын тоозында бистин јерлежис, јарлу алтай билимчи мундус сөөктү Людмила Васильевна ТЮРЮМИНА (Ешева).

Людмила Васильевна Тюрюмина јебрен маньчжур тилдин шинжүчизи ле байлык ченемелдү көчүрөөчи болгон. Бистин ороондо бу јебрен тилдин көчүрөөчилери јокко јуук. Уралдан ала Сибирьди ле Ыраак Күнчыгышты текши алганда, Людмила Васильевна јангыскан мындый билимчи-көчүрөөчи болгон.

Маньчжурлар – Маньчжуриянын (эмди түндүк ле кунчыгыш Кыдаттын јери) калыгы. Маньчжурлардын өбөкөлөри чжурчжэндер болгон. Олорды онойдо кыдаттар адаган. Олор бойлорын маньчжурлар деп 17 чактан ала адагылайт. Бистин ороондо маньчжурларга јуук, төрбөн эвенк, эвен, нанай, улч, орок, ороц, удэге, негидаль деп тунгус албатылар бар. Олор Красноярск крайда, Саха Республикада, Сахалинде, Ыраак Күнчыгышта јаткылайт.

Маньчжурлардын бичиги бойынын тилине келиштирип салган монгол бичик болор. Монголдор бойынын өйинде оны түрк тилдү уйгурлардан алган. Эмдиги өйдө маньчжур тил кыдаттардын ортозында тын кайылып брааткан, бойынын маньчжур бичигин билер улус база астап калган.

Мен билимчи Людмила Васильевна керегинде Сибирьдин албатыларынын тилдерин шиндеп турган бөлүктин жааны, јарлу тюрколог Наталья Николаевна Широбоковадан уккам. 2018 јылдын јайында Людмила Васильевнала таныжып, онын айлында туштажып, төрөл Алтайыс, билимдеги солундар, тилдин сурактары керегинде куучындажатыныс. Людмила Васильевна Анна Ахматованын, Марина Цветаеванын ла јарлу алтай поэттердин орус тилге көчүрилген үлгерлерин, бойынын үлгерлерин эске кычырып туратан. Билимчи алтай тилин билбес те болзо, алтай бичиичилердин орус тилге көчүрилген чүмдемелдериле таныш болгон. Олордын бичиктери библиотекасында јергелей турган.

Бу жаан эмес бичимелде мен озо баштап Людмила Васильевнанын билимге келген јолы керегинде, онойо дезе бу кижинин эткен ижинин билимде, телекейлик маньчжуристикада учуры керегинде кыскарта айдар күүним бар. Людмила Васильевнанын бойы керегинде ле кожо иштеген улустын бичигенин үзүктөрдү мен өнөтийин алтай тилге көчүрбөй, орустап берип турум. Мынайып мен кару кычыраачыларга улу билимчинин байлык, ээлгир тилин, ич-телекейин, күүн-санаазын онын бойынын сөстөри ажыра көрөр, таныжар арга берем.

Людмила Васильевна 1940 јылда јангар айдын 31-чи күнинде Горно-Алтайск калада мундус сөөктү Василий Ешевич ле Татьяна Степановна Ешевтердин билезинде чыккан. Энези Ешева (Попова) Татьяна Степановна Ороктой јурттан. Адазы Василий Ешевич Ешев Кайырылыктан. Јуудан озо ол областтын «Кызыл Ойрот» газетинин инструкторы, Ондой аймакта ВЛКСМ-нын качызы, бу ла аймактын прокурорынын болушчызы, Улаган аймакта јаргычы, областтын јаргызынын председатели ле онойо до өскө јамылу иштерде иштеген. Василий Ешевич Ада-Төрөл учун Улу јууда баштапкы бийик кайрал алган алтай кизи. 1941 јылдын сыгын айында ол Кызыл Чолмон орденле кайралдаткан.

Василий Ешевич ле Татьяна Степановна үч кызына бийик үредү берген. Жааны Нелля Васильевна суула јүзетен транспорттын инженерлерин белетеп турган Новосибирсктеги институтты, сыйны Нина Васильевна Томскто геолого-разведочный институтты божоткондор.

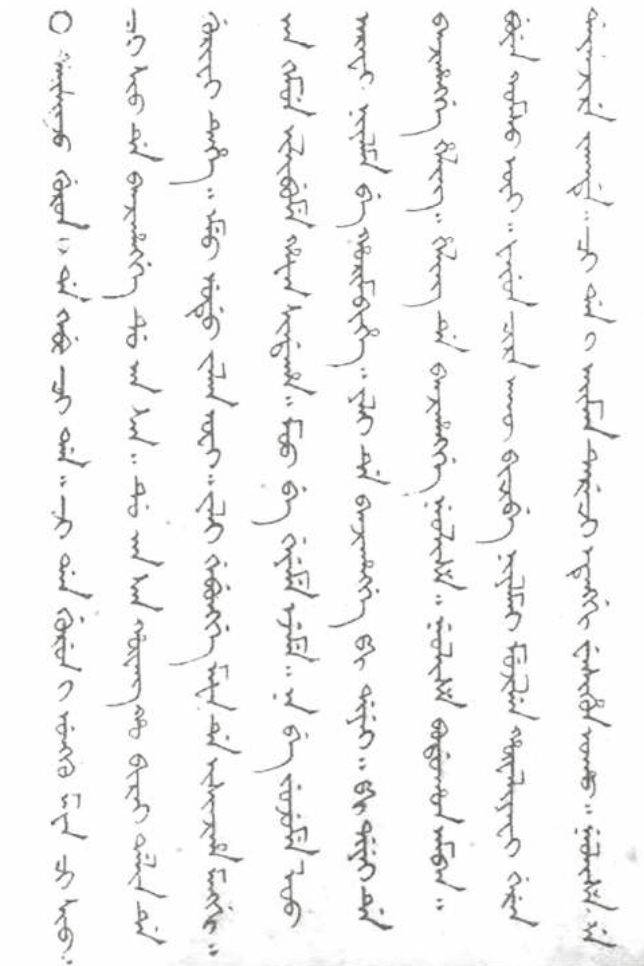
Людмила Васильевна школдын кийнинде бир јыл көктөндөр мастерскойд иштейле, Новосибирсктеги инженерно-строительный институтка кирип, эки јыл үренген. Бу үредү ичине кирбегенин улам айлына јанып, Горно-Алтайскта бичик чыгарар издательстводо бир јыл корректор болуп иштеген. Ол тушта ондо Лазарь Кокышев, Аржан Адаров иштеп турган өй болгон деп, Людмила Васильевна эске алынатан.

Ол бойы керегинде мынайда бичийт: «...я дочь Алтая и унаследовала навыки и характер алтайской женщины: уметь шить всё от распашонки до обуви; сидеть в седле; не бояться и любить братьев наших меньших, как умеют они – до потери сознания и самой жизни; прыгать по скалам; рубить дрова; разводить костер и жить в неприхотливой обстановке, напоминающей быт аила (юрты)» (Л.В.Тюрюмина. Очарованность... Снова она! Новосибирск, 2020. С. 215).

1962 јылда Людмила Васильевна Новосибирсктин университетине кирет. Ол бу университеттин гуманитар факультетинин баштапкы студенттеринин бирүзи.

Новосибирсктин Академгородоги 1958 јылда јарлу академик М. Лаврентьевтин баштанкайыла тайга јерде тудулып башталган. Москва, Ленинград ла өскө до городтордон өктөм, билгири жаан билимчилер Сибирьде билим иштерди баштаарга, бу јерлерди бастыра јанынан теренжиде шиндеерге келгилеген. Университет баштапкы катап бойынын эжигин школды божоткондорго 1959 јылда, гуманитар факультет дезе 1962 јылда ачкан. Бу факультеттин деканы болуп, академик А. П. Окладниковтын кычыртузыла, атту-чуулу тунгусо-маньчжуроведтер, эмеген-өбөгөн Валентин Александрович Аврорин ле Елена Павловна Лебедева келгендер.

Валентин Александрович гуманитар факультетте Сибирьдин тургун албатыларынын тилин шиндеер специалисттерди белетеер бөлүк ачат. Елена Павловна јиит студент Людмила Васильевнаны јебрен маньчжур тилге үредерге талдап алат. Елена Павловна ого сүреен јалакай болгонын, билимдик телекейге јолды ачканын, јебрен Кыдатты, маньчжур тилдин јаражын көргүскенин Людмила Васильевна анчада ла аңгылап темдектейтен. Людмила Васильевна «Маньчжур бичимелдерде чжурчжэндердин тергезинин төзөлгөн керегинде» («Маньчжурские

источники об образовании государства чжурчжэней» деп диплом ижин беш темдекке корулап, СССР-дын Билимдер академиясынын түүки, филология ла философия институтынын аспирантуразына кирет.

1972 јылдан ала 1990 јылга јетире бу институтта гран ары јанында Күнчыгыштын ороондорынын түүкизин шиндейтен бөлүктө көчүрөөчи болуп иштеген. Людмила Васильевнанын төс ижи кунчыгыштын орто чактарда јаткан чжурчжэнь, кидань, маньчжур деп албатылары керегинде Јебрен Кыдаттын бичимелдерин көчүрери болгон.

Цзинь империянын (өскө ады «Ранняя Цзинь», чжурчжэндердин XII-XIII чакта болгон тергези) башкарузы тергеенин түүкизин бичиир институт төзөгөн. Бу институтка керектү жүзүн-башка чаазындарды табып, јууп, каандыктын окылу түүкизин бичизин деп јакылта берилген. Улай ла өткөн јуу-согуштардан, тартыжулардан улам јангыс ла XIV чакта Кыдатта Юань деп монгол династия тушта үч династиянын түүкизи «Ляо ши», «Цзинь ши», «Юань ши» кепке базылган. «Ляо ши» кидандардын, «Цзинь ши» чжурчжэньдердин, «Юань ши» монголдордын Кыдатта болгон династиялары керегинде түүкилик бичимелдер болор.

17 чакта маньчжурлар јанга келип, Цин (өскө ады «Поздняя Цзинь», 1644-1911 јылдар) деп династия төзөп, 300 јылга јуук Кыдатты башкарган. Бу кидань албатынын онойо туркунына бу өрөги үч династиянын түүкизин кыдат тилден маньчжур тилге көчүрип, кепке баскандар. Бу өйдө маньчжур тилге окылу, түүки, кудай јан керегинде ле онойо до өскө бичимелдер бичилген. Людмила Васильевна шак ла ол маньчжурлар башкарган өйди шиндеп, көп билим иштер бичиген. Је озо ло баштап ол јебрен маньчжур бичимелдерди, хроникаларды орус тилге көчүргөн јарлу билимчи болор.

Людмила Васильевна шак бу үч династиянын XVII чакта кыдат тилден маньчжур тилге көчүрилген хроника-түүкизинин экүзин маньчжур тилден орус тилге көчүргөн.

Баштапкы көчүргени – «Ляо ши», эмезе маньчжурлап «Дайляо гуруни судури» (орустап «История Великой империи Ляо»). Бу бичик «История Железной империи» деп адалып, 2007 јылда Новосибирскте чыкты. Је кидань албатынын түүкизи керегинде түүки-летописьти орус тилге баштапкы катап көчүргөн кизи – Людмила Васильевна. Бу бичимелди көчүрери тегин иш эмес. Ненин учун дезе онын тили байлык, художественный чүмдемелдерге түней. Байа окылу бичимелдердин, летописьтердин тилиндий эмес. Онын учун оны јебрен Кыдаттын, анда ла јанында јаткан албатылардын түүкизин, культуразын јакшы билер, анайда ок бойы байлык, чечен тилдү, јайаан јайалталу кизи көчүргөдий болгон. Уч чактын туркунына бүткүл орус каандыкта бу сүрекей керектү ишти көчүрер бир де кизи табылбаган. Андый кизи ас тоолу, је көкси байлык алтай албатыдан болгоны, байла, тегиндү эмес.

Текши телекейди алза, Людмила Васильевнанан озо бу хрониканы немец тилге немец укту Х. К. фон Габеленц (1807–1804 јј.) деп тил шинжүчи көчүргөн. Је ол оны бүткүлинче көчүрүп болбой, кыскарта ла берген. Людмила Васильевна Х. К. фон Габеленцтин ижин немец тилден орус тилге база көчүргөн.

Людмила Васильевнанын база бир көчүргөн жаан ижи – «Юань ши», маньчжурлап «Дай Юань гуруни судури» (орустап

«История Великой империи Юань»). Бу летописьти Людмила Васильевнага учуна јетире көчүрерге келишпеген. Көчүргени «История Небесной империи» деп адалып, 2011 јылда Новосибирскте чыкты. Бу түүкилик ишти баштапкы катап орус тилге Пекиннин духовной миссиясынын туружаачызы П. И. Каменский 18 чакта көчүргөн. Бу летописьте монголдордын 13-14 чактарда түүкизи берилген. Ондо дезе Кыдатта Юань династиянын төзөбөчизи Чингис-хан ла онын кийинде болгон монгол төрт каан Угэдэй (Тай-цзуна), Гуюк (Динцзуна), Мункэ (Сянь-цзуна) ле Хубилай (Ши-Цзу) тушта өй көргүзилген.

Јарлу билимчи-көчүрөөчи Людмила Васильевна «Маньвэнь Лао Дан» («Старый архив на маньчжурском языке») деп ишти база көчүрип, 2013 јылда кепке баскан. Бу бичимел јебрен маньчжурлардын түүкизи, олордын Цин тергееге биригип турган тужында күч өйи, монголдорло, кыдаттарла јуу-согуштары керегинде.

Мындый иштерди көчүрери билимчинен јангыс ла јебрен маньчжур тилди јакшы билерин эмес, онойдо ок ол өйди, ол албатылардын культуразын, түүкизин теренжиде билерин некейт. Бу летописьтерди көчүрерге күч болгон учун, көп саба билимчилер олордын текши ле учурын бергилеп салатан болгон. Людмила Васильевна дезе јарт, толо көчүрип, олордын тилин, марын чокум көргүзерге амадаган. Онын учун билимчилер онын иштерин аңылап темдектегилейт. Јарлу билимчи В. Е. Ларичев Людмила Васильевнанын иштерин бийик баалап, мынайда бичийт: «Выполнен ею этот труд по переводу на высоком научном уровне, ибо она – переводчик от Бога, обладающий редкостной способностью чувствовать тонкости древнего восточного текста и изящно, поэтически, но без потери в точности передать глубокий смысл и высокий дух летописного повествования» («История Железной империи». Новосибирск, 2007. С. 13).

Людмила Васильевнанын көчүргөн иштеринин учуры жаан. Олор Төс лө Күнчыгыш Азиянын орто чактардын түүкизиле иштеп турган билимчилерге јангы аргалар берет, түүкинин јарт эмес сурактарын јангыдан көрөрине јолын ачат. Билимчилер кыдат тилге бичилген түүкилик бичимелдерле көп јылдардын туркунына иштеп, маньчжур бичимелдерге тын ајару этпейтендер. Эмди дезе билимчилер ол чактарда болгон керектерге бир јерде јаткан кыдаттардын ла көчкүн маньчжурлардын көрүжиле көрөр аргалу. Алтай албатынын, Сибирьдеги өскө до албатылардын түүкизи Јебрен Кыдатла, монголдорло колбулу учун түүкини шиндеген бистин де билимчилерге керектү ле тузалу иш деп айдар керек.

Людмила Васильевнанын јүрүми јенгил болбогон. Ол оору уулын јангыскан кичееп, эненин бастыра сүүжин, эркезин ого берген. Тоомјылу бу билимчи мындый јенгил эмес айалада бойынын ижин ак-чек ле чындык бүдүргөн. Ол тушта институттин директоры болгон академик А.П. Окладников ого јалакай болгоны, квартираны аларга болушканы керегинде Людмила Васильевна быйанду сөстөрлө куучындаган эди. Людмила Васильевна В. Е. Ларичев, Г. Г. Пиков деп јарлу билимчилерле кожо иштеген, билим иштерди белетеп, кепке базып чыгарган.

Людмила Васильевнанын үлгерлер бичип турганын угала, Новосибирскте госуниверситеттин текши түүкинин кафедрасынын заведующийи кожо иштеген Г. Г. Пиков үлгерлерди јууп, 2020 јылда үлгерлик јуунты эдип чыгарган. Бу бичигинде Людмила Васильевна бойынын көчүргөн иштери керегинде мынайда бичийт:

Вы многих примеряли на себя, но отвергали, не давались в руки. Наверно, ждали именно меня и 300 лет томился в серой скуке. Но вот явилась под неяркий свет настольной лампы и заговорили о том, о чем молчали столько лет, что свято для потомков сохранили. И потихоньку, строчка за строчкой, распутать тайны знаков позволяя, со мной срастались, становились мной и жили вновь, ликуя и страдая!

2020 јылда 80 јажы толгоныла колбой Людмила Васильевна керегинде төрөл газедибиске бичиирге јазанарымда, кемзинчек билимчи јобин бербеген: «Өбөкөлөрдүн јерине атанзам, кийинде бичигейер» – деп айткан эди. Людмила Васильевна бистен 2022 јылда тулаан айдын 7-чи күнинде ковид оорудан улам ырады.

М. В. Чевалковтын адыла адалган эл библиотекада быйыл кандык айдын 14-чи күнинде Людмила Васильевнанын эземине учурлаган туштажу бийик кеминде өттү. Людмила Васильевна эзен тушта бир канча билимчи бичиктерин Эл библиотекага ла Алтаистиканын С. С. Суразаковтын адыла адалган институтына сыйлаган эди. Билимчи јада каларда, онын сураганыла бастыра јүрүминде тузаланган, бойынын өйинде ого кару үредүчизи Елена Павловна Лебедева сыйлаган сүрекей баалу «Полный маньчжурско-русский словарь» (1875 јылдын) деп бичигин сыйны Нина Васильевна Ешева Эл библиотекага табыштырган. Бу бичик керегинде библиотеканын ишчизи Т. К. Майчикова «Алтайдын Чолмоны» газетте бичиген эди. Кем билер, айса болзо, бистин јаш үйеден јебрен тилдердин ле калыктардын шинжүчилери эмди де чыгар, јангы ачыталарды эдетен билимчилер көп болор деп иженер керек.

Аяна ОЗОНОВА,

Россияда Билимдер академиясынын Сибирьдеги бөлүгинин филология институтында Сибирьдеги калыктардын тилдерин шиндеер бөлүктин баш билим ишчизи, филология билимдердин кандидады

